

FTAMP 10.31.01
ӘОЖ 347.91/.95
JEL K15

<https://doi.org/10.46914/2959-4197-2026-1-3-110-124>

ИБРАГИМОВА Ж.Г.,*¹

докторант.

*e-mail: 24250941@turan-edu.kz

ORCID ID: 0009-0001-5700-6919

СТВОЛ М.,²

PhD, профессор.

e-mail: gulasmz@gmail.com

ORCID ID: 0000-0002-6624-4505

ЖОРАБЕКОВ С.,³

з.ф.к., доцент.

e-mail: Serik-Zhorabekov@mail.ru

ORCID ID: 0009-0006-0309-5174

НҰРЖАНОВ Д.А.,⁴

з.ф.м., профессор ассистенті.

e-mail: nurzhanov.d@kaznmu.kz

ORCID ID: 0009-0002-2160-5351

¹«Тұран» университеті,

Алматы қ., Қазақстан

²Гданьск университеті,

Гданьск қ., Польша

³Орталық Азия инновациялық

университеті,

Шымкент қ., Қазақстан

⁴С.Д. Асфендияров атындағы

Қазақ ұлттық медицина университеті,

Алматы қ., Қазақстан

АЗАМАТТЫҚ ПРОЦЕСТЕ АДАМ ҚҰҚЫҚТАРЫН ҚОРҒАУ ЖӘНЕ ЦИФРЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР

Андатпа

Бұл мақалада азаматтық процесте адам құқықтарын қорғау мен цифрлық технологиялардың өзара байланысы қарастырылады. Зерттеу мақсаты – Қазақстан Республикасының азаматтық сот жүйесінде цифрландырудың адам құқықтарын қорғауға ықпалын талдау және оның тиімділігін бағалау. Зерттеу барысында салыстырмалы-құқықтық және жүйелі талдау, құқықтық модельдеу мен индуктивті-дедуктивті әдістер қолданылды. Негізгі назар e-sud, e-gov және электронды сот кабинету сияқты цифрлық платформалардың сот төрелігін жетілдірудегі рөліне аударылды. Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, цифрландыру сот әділдігінің ашықтығы мен қолжетімділігін арттырып, процестік теңдікті қамтамасыз етеді. Сонымен қатар, деректер қауіпсіздігі, алгоритмдік бейтараптық және цифрлық теңсіздік мәселелері өзекті болып қалуда. Зерттеу ғылыми тұрғыда цифрлық әділет жүйесінің құқықтық мәдениетке әсерін айқындап, практикалық тұрғыда құқықтық саясатты жетілдірудің жаңа бағыттарын ұсынады. Жұмыстың ғылыми құндылығы – азаматтық процестегі цифрлық технологияларды адам құқықтарын қорғаудың тұрақты тетігі ретінде қарастыруында, ал практикалық маңызы – сот жүйесін тиімді басқару мен құқықтық теңдікті қамтамасыз етуге арналған нақты ұсыныстарында.

Тірек сөздер: азаматтық процесс, адам құқықтары, цифрлық технологиялар, электронды сот, сот әділдігі, құқықтық теңдік, цифрландыру.

Кіріспе

Конституциялық реттеудің маңызды бағыттарының бірі – адамның және азаматтың құқықтық мәртебесін айқындау, оның негізгі құқықтары мен бостандықтарын тану және оларды іске

асырудың тиісті кепілдіктерін белгілеу. Конституцияның «Негізгі құқықтар, бостандықтар және міндеттер» бөлігін қалыптастыру барысында адам құқықтарын қорғаудың халықаралық стандарттары елеулі дәрежеде басшылыққа алынған. Атап айтқанда, адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясының, Қазақстан Республикасы ратификациялаған халықаралық пактілердің және адам құқықтары саласында кеңінен мойындалған өзге де халықаралық актілердің ережелері ұлттық конституциялық нормаларда көрініс тапты. Осы тәсілдің нәтижесінде жеке адамның жеке, саяси және әлеуметтік-экономикалық құқықтарының конституциялық мазмұны кеңейіп, оларды жүзеге асыру мен мемлекеттік қорғаудың құқықтық кепілдіктері күшейтілді [1].

Қоғамдық қатынастардың қазіргі даму кезеңінде цифрлық технологиялардың қарқынды таралуы құқықтық жүйеге де елеулі ықпал етуде. Цифрландыру тек экономикалық немесе әлеуметтік салалармен шектелмей, мемлекеттік басқару мен сот төрелігін жүзеге асырудың қалыптасқан тәсілдерін де өзгертуде. Осы тұрғыдан алғанда, азаматтық сот ісін жүргізуге цифрлық технологияларды енгізу сотқа жүгіну мүмкіндігін кеңейтуге, процестік әрекеттерді жеделдетуге және сот қызметінің ашықтығын арттыруға бағытталған маңызды құрал ретінде қарастырылады. Қазақстанда цифрлық инфрақұрылымның дамуы, мемлекеттік қызметтердің электрондық форматқа көшуі және ақпараттық жүйелердің өзара ықпалдасуы сот төрелігін ұйымдастырудың жаңа моделін қалыптастыруға жағдай жасап отыр.

Сот жүйесін цифрландырудың маңыздылығы мемлекеттік саясат деңгейінде де бірнеше рет атап өтілді. Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев сот төрелігін цифрлық трансформациялау қажеттілігіне назар аудара отырып, сот жүйесін толық цифрландыруды әділ сот төрелігін қамтамасыз етудің маңызды шарттарының бірі ретінде бағалады. Сонымен бірге цифрлық технологияларды пайдалану сот шешімдерінің ашықтығын, азаматтар үшін қолжетімділігін және сот төрелігінің жалпы сапасын арттыруға бағытталуы қажет екендігі көрсетілді [2]. Осы ұстаным цифрлық құралдарды тек техникалық жаңғырту элементі ретінде емес, адамның сот арқылы қорғалу құқығын нақты жүзеге асыруға ықпал ететін құқықтық тетік ретінде қарастыру қажеттігін көрсетеді.

Қазақстан Республикасының Конституциясы әр адамның өз құқықтары мен бостандықтарын сот арқылы қорғау мүмкіндігіне кепілдік береді. Бұл ереже Конституцияның 13-бабында бекітіліп, сот арқылы қорғалу құқығын адамның негізгі конституциялық құқықтарының бірі ретінде орнықтырады [1]. Аталған қағида азаматтық процестің құқықтық негізін құрайды. Алайда қазіргі цифрлық қоғам жағдайында сот арқылы қорғалу құқығын формальды түрде бекітудің өзі жеткіліксіз. Азаматтың осы құқықты іс жүзінде пайдалана алуына мүмкіндік беретін заманауи әрі қолжетімді процессуалдық құралдардың болуы да маңызды.

Осы қажеттіліктің негізінде электрондық сот ісін жүргізу жүйесі, сот отырыстарына қашықтан қатысу мүмкіндігі, электрондық құжаттарды пайдалану және процессуалдық құжаттарды цифрлық форматта ұсыну сияқты тетіктер дамып келеді. Сонымен қатар жасанды интеллект технологияларын сот практикасын талдау, құқықтық ақпаратты жүйелеу және сот қызметін ұйымдастырудың жекелеген бағыттарын оңтайландыру мақсатында пайдалану перспективалары да өзекті бола түсуде. Мұндай технологиялардың енгізілуі сот төрелігінің тиімділігін арттыруға мүмкіндік бергенімен, оларды қолдану кезінде адамның процестік құқықтары мен құқықтық кепілдіктерінің сақталуы негізгі талап болып қалуға тиіс.

Цифрлық сот төрелігі жағдайында азаматтық процестің дәстүрлі қағидаттары да өз маңызын жоғалтпайды. Мәселен, Қазақстан Республикасының Азаматтық процестік кодексінің 13-бабы азаматтық істерді қарау барысында тараптардың тең құқықтары мен заңды мүдделерін қамтамасыз ету қажеттігін көздейді [3]. Бұл талап сот процесінің электрондық немесе аралас форматта өткізілуіне байланысты өзгермейді. Керісінше, цифрлық технологияларды қолдану тараптардың процесс барысында бірдей мүмкіндіктерге ие болуын қамтамасыз етуге бағытталуы керек. Атап айтқанда, тараптардың онлайн сот отырысына қатысуы, электрондық дәлелдемелерді ұсынуы, процессуалдық құжаттармен танысуы және өз құқықтарын цифрлық ортада жүзеге асыруы үшін тең жағдай жасалуы тиіс. Сондықтан сот ісін жүргізуді цифрландырудың түпкі мақсаты технологияны енгізудің өзінде емес, оны адамның сот арқылы қорғалу құқығын тиімді іске асыруға қызмет ететін құралға айналдыруда көрінеді.

Азаматтық сот ісін жүргізу шеңберінде адамның құқықтары мен заңды мүдделерін тиімді қорғау мәселесі тек ұлттық құқық жүйесінің шеңберінде ғана емес, халықаралық ғылыми

кеңістікте де өзекті зерттеу объектілерінің бірі болып табылады. Сот төрелігінің цифрлық форматқа көшуі бұл мәселенің мазмұнын одан әрі кеңейтіп, азамат пен сот арасындағы өзара қатынастардың жаңа нысандарын қалыптастыруда. Осы бағытта J. Reiling цифрландырудың сот жүйесінің қызметіне ықпалын зерттей отырып, электрондық сот жүйелерінің азаматтар мен сот институты арасындағы психологиялық және институционалдық қашықтықты азайтуға қабілетті екенін атап көрсетеді [4]. Автордың бұл тұжырымы цифрлық технологиялардың тек ұйымдастырушылық немесе техникалық құрал емес, сонымен бірге азаматтардың сот төрелігін қабылдауына әсер ететін фактор ретінде қарастырылуы мүмкін екенін көрсетеді.

Қазақстан жағдайында да сот қызметін цифрландырудың осындай әлеуетін байқауға болады. Сотқа жүгіну рәсімдерінің жеңілдетілуі, қажетті ақпараттың электрондық түрде қолжетімді болуы және процестік әрекеттердің белгілі бір бөлігін қашықтан жүзеге асыру мүмкіндігі азаматтардың әділет жүйесімен өзара байланысын жеңілдетеді. Осы тұрғыдан алғанда, цифрлық трансформацияны Қазақстандағы азаматтық сот төрелігін дамытудың техникалық бағыты ретінде ғана емес, сот төрелігінің қолжетімділігі, ашықтығы және тиімділігіне ықпал ететін стратегиялық фактор ретінде бағалауға болады.

Осы зерттеудің негізгі мақсаты азаматтық процесте адамның құқықтары мен бостандықтарын қорғауға бағытталған құқықтық тетіктердің қазіргі даму ерекшеліктерін анықтау және цифрлық технологиялардың аталған тетіктерді іске асырудағы орнын айқындау болып табылады. Осы мақсатқа қол жеткізу үшін бірнеше өзара байланысты міндеттер қойылады: біріншіден, азаматтық процестегі құқықтарды қорғаудың негізгі құқықтық механизмдерін қарастыру; екіншіден, сот ісін жүргізуге цифрлық технологияларды енгізудің қазіргі тәжірибесін зерделеу; үшіншіден, Қазақстандағы қолданыстағы тәсілдерді шетелдік тәжірибемен салыстырып, олардың артықшылықтары мен проблемалық тұстарын анықтау.

Қазіргі уақытта азаматтық сот төрелігін цифрландыру электрондық құжат айналымы, талап арыздар мен өзге де процестік құжаттарды электрондық түрде беру, сот отырыстарына бейнеконференцбайланыс арқылы қатысу, сондай-ақ сот кабинеті арқылы сот материалдарына қол жеткізу және процестің басқа қатысушыларымен ақпарат алмасу мүмкіндіктерінің дамуымен сипатталады. Аталған тетіктер азаматтардың сот төрелігіне физикалық тұрғыдан ғана емес, уақыт пен кеңістік тұрғысынан да қолжетімділігін арттыруға мүмкіндік береді. Бұдан бөлек, цифрлық сервистерді пайдалану сот ісін жүргізудің жекелеген рәсімдерін жеделдетіп, құжаттарды өңдеу мен ақпарат алмасудың тиімділігін арттыра алады.

Сонымен бірге сот төрелігін цифрландыру тек оң нәтижелермен шектелмейді. Электрондық форматтың кеңеюі азаматтардың құқықтарын қорғаудың жаңа тәуекелдерін де туындатады. Олардың қатарына халықтың цифрлық сауаттылық деңгейіндегі айырмашылықтарды, электрондық сервистерді пайдалану кезінде туындайтын техникалық кедергілерді, интернет пен цифрлық инфрақұрылымға қолжетімділіктің біркелкі болмауын жатқызуға болады. Бұған қоса, сот процестерінде дербес деректер мен өзге де құпия ақпараттың үлкен көлемде өңделуі ақпараттық қауіпсіздік мәселесін күшейтеді. Қашықтан өткізілетін сот отырыстарында тараптардың өз құқықтарын толық көлемде іске асыруы, дәлелдемелерді ұсынуы және өз позициясын еркін білдіруі де жеке құқықтық кепілдіктерді талап етеді.

D. Reiling сот төрелігін цифрландырудың мәнін оның техникалық мүмкіндіктерімен ғана шектемей, сотқа қолжетімділікті арттыру және сот жүйесінің тиімділігін қамтамасыз ету міндеттерімен байланыстырады. Оның зерттеулерінде цифрлық технологияларды сот қызметіне енгізу соттардың ішкі жұмыс тәртібіне ғана емес, сот процестерін ұйымдастыру тәсілдеріне және дәстүрлі процессуалдық рәсімдерге де өзгерістер енгізетіні көрсетіледі [5]. Демек, цифрлық трансформация сот жүйесінің техникалық базасын жаңартумен қатар, сот төрелігін жүзеге асырудың институционалдық және процестік моделін қайта қарауға ықпал ететін кешенді процесс ретінде сипатталады.

Алайда цифрлық технологиялардың сот жүйесіне енгізілу фактісінің өзі адамның құқықтарын тиімді қорғауға автоматты түрде алып келеді деп пайымдау дұрыс емес. Технология құқық қорғау құралына оның қолданылуы нақты процестік құқықтарды қамтамасыз етуге бағытталған жағдайда ғана айналады. D. Reiling және F. Contini цифрлық сот платформаларының құқықтық және институционалдық әсерін қарастыра отырып, сот процесіндегі белгілі

бір шешімдер мен рәсімдердің техникалық жүйелерге тәуелді болуы әділ сот талқылауы, сот тәуелсіздігі және процестік кепілдіктер сияқты негізгі құқықтық құндылықтарға ықпал етуі мүмкін екеніне назар аударады [5]. Сондықтан сот жүйесін технологиялық жаңғырту кезінде оның құқықтық салдары алдын ала бағаланып, азаматтардың цифрлық ортадағы құқықтарын қорғауға арналған қосымша кепілдіктер қалыптастырылуы қажет.

Қазақстан Республикасының азаматтық процестік заңнамасын осы тұрғыдан талдау сот төрелігіне қолжетімділікті және процеске қатысушылардың құқықтарын қамтамасыз етудің дәстүрлі механизмдері цифрлық ортада жаңа мазмұнмен толықтырылып жатқанын көрсетеді. Сотқа жүгіну құқығын тек талап арызды сотқа жолдау мүмкіндігімен шектеуге болмайды. Оның құрамына азаматтың істің қозғалысы жөнінде тиісті ақпарат алу, сот материалдарына қол жеткізу және олармен танысу, дәлелдемелерді ұсыну, сот отырысына қатысу, өз пікірін білдіру, басқа тараптардың уәждеріне жауап беру, сондай-ақ қабылданған сот актілеріне заңда белгіленген тәртіппен шағым жасау мүмкіндіктері кіреді. Осы құқықтардың әрқайсысы электрондық форматта да нақты әрі тиімді жүзеге асырылуы тиіс.

Сондықтан цифрлық сот төрелігінің нәтижелілігін тек енгізілген электрондық сервистердің санымен немесе техникалық мүмкіндіктердің көлемімен бағалау жеткіліксіз. Негізгі өлшем азаматтың процестік құқықтарының іс жүзінде қаншалықты қамтамасыз етілетіні болуы қажет. Егер электрондық жүйе белгілі бір санаттағы азаматтардың сот процесіне қатысуын қиындатса немесе техникалық ақаулар салдарынан олардың процестік мүмкіндіктерін шектесе, мұндай цифрландырудың құқық қорғаушылық әлеуеті төмендейді. Осыған байланысты цифрлық технологиялар сот төрелігіне қолжетімділікті кеңейтетін құрал ретінде қолданылуы тиіс, бірақ олар адамның құқықтарын жүзеге асырудың қосымша кедергісіне айналмауы керек.

Осы мәселені ескере отырып, Қазақстан Республикасының азаматтық процестік заңнамасын жетілдірудің ықтимал бағыттарының бірі ретінде сот процесіне қатысушылардың цифрлық процестік құқықтары мен оларға берілетін кепілдіктерді нақтылау ұсынылады. Атап айтқанда, электрондық сот ісін жүргізу барысында техникалық ақау, ақпараттық жүйенің жұмыс істемеуі немесе өзге де объективті технологиялық себептер азаматтың процестік әрекетті белгіленген мерзімде орындауына кедергі келтірген жағдайда, мұндай мән-жай оның құқықтарын шектеуге немесе оған жағымсыз процестік салдар қолдануға негіз болмауға тиіс. Бұл ретте техникалық проблемалардың туындауы тиісті рәсіммен тіркеліп, процестік мерзімдерді қалпына келтіру немесе өзге де құқықтық қорғау шараларын қолдану мүмкіндігі қарастырылуы орынды.

Цифрлық сот жүйелерінің кеңеюіне байланысты ақпараттық қауіпсіздік мәселесі де азаматтық процестің ажырамас бөлігіне айналып келеді. Электрондық жүйелерде сот процесіне қатысушылардың жеке деректері, коммерциялық немесе өзге де құпия сипаттағы мәліметтер, электрондық дәлелдемелер және басқа да ақпараттар жинақталады. Сондықтан мұндай деректерді сақтау мен өңдеу кезінде құпиялылықты қамтамасыз ету, ақпаратқа рұқсатсыз қол жеткізудің алдын алу және ақпараттық жүйелердің тұрақты жұмыс істеуін қамтамасыз ету талаптары сақталуы қажет. Осы себепті азаматтық сот ісін жүргізуді цифрландыруды тек технологиялық жаңғырту ретінде қарастыру жеткіліксіз. Ол адамның конституциялық құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз етуге бағытталған құқықтық механизмдердің құрамдас бөлігі ретінде бағалануы тиіс.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы азаматтық процестегі адам құқықтарын қорғау мәселесін цифрлық сот төрелігінің дамуымен өзара байланыста кешенді түрде қарастырудан тұрады. Мұндай тәсіл дәстүрлі процестік кепілдіктердің электрондық сот ісін жүргізу жағдайында қалай өзгеретінін және оларды қамтамасыз ету үшін қандай қосымша құқықтық тетіктер қажет екенін анықтауға мүмкіндік береді.

Зерттеудің практикалық маңызы Қазақстан Республикасының азаматтық процестік заңнамасын одан әрі жетілдіруге бағытталған ұсыныстар әзірлеу мүмкіндігімен айқындалады. Зерттеу нәтижелері цифрлық сот ісін жүргізу барысында азаматтардың процестік құқықтарын қамтамасыз ету, электрондық сот сервистерінің қолжетімділігін арттыру және цифрлық ортада адам құқықтарын қорғаудың тиісті құқықтық кепілдіктерін қалыптастыру мәселелерін жетілдіру кезінде пайдаланылуы мүмкін.

Материалдар мен әдістер

Зерттеудің құқықтық-нормативтік негізін Қазақстан Республикасында қолданыста болатын негізгі нормативтік-құқықтық актілер құрады. Атап айтқанда, зерттеу шеңберінде Қазақстан Республикасының Конституциясы, Қазақстан Республикасының Азаматтық процестік кодексі, сондай-ақ Мемлекет басшысының ресми жарлықтары мен Қазақстан халқына арналған жолдауларындағы сот жүйесін цифрландыруға қатысты ережелер зерделенді. Аталған құқықтық актілер азаматтың сот арқылы өз құқықтары мен бостандықтарын қорғауының конституциялық негіздерін айқындаумен қатар, азаматтық сот ісін жүргізуге ақпараттық технологияларды енгізудің құқықтық және институционалдық алғышарттарын түсіндіруге мүмкіндік береді.

Нормативтік базаны зерттеумен қатар, азаматтық процестің цифрлық ортада жүзеге асырылуын сипаттайтын нақты электрондық сервистердің қызметі де назарға алынды. Осы мақсатта «Сот кабинеті» электрондық жүйесінің, E-sud платформасының, сондай-ақ Kaspi және eGov жүйелерінде сот ісін жүргізуге байланысты қолданылатын жекелеген цифрлық мүмкіндіктердің құқықтық қырлары қарастырылды. Аталған ресурстар азаматтардың сот органдарымен қашықтан өзара іс-қимыл жасауын жеңілдететін практикалық құралдар ретінде бағаланды. Сонымен бірге олардың қолданылуы сот төрелігіне қолжетімділікті арттыру, процестік әрекеттерді жеңілдету және тараптардың процесс шеңберіндегі мүмкіндіктерінің теңдігін қамтамасыз ету тұрғысынан талданды.

Зерттеудің теориялық негізін қалыптастыру барысында Қазақстандық және шетелдік ғылыми әдебиеттерге талдау жүргізілді. Цифрлық сот төрелігінің теориялық негіздері, оны енгізудің құқықтық және этикалық салдары, сондай-ақ цифрлық технологиялардың сот жүйесіне ықпалы жөніндегі ғылыми еңбектер пайдаланылды. Осы ретте E. Barkhuysen, M. van Emmerik, A. Susskind, L. Chen және H. Li еңбектеріне ерекше назар аударылды. Аталған зерттеулер цифрлық әділет жүйесінің қазіргі даму үрдістерін халықаралық деңгейде түсінуге, оның құқықтық салдарын бағалауға және шетелдік тәжірибені Қазақстанның азаматтық сот ісін жүргізу жүйесімен салыстыруға теориялық негіз қалыптастырды.

Ғылыми әдебиеттерді талдау барысында цифрлық сот төрелігінің адам құқықтарын қамтамасыз етуге ықпалы туралы әртүрлі ғылыми көзқарастар қарастырылды. Жекелеген зерттеушілер цифрлық әділет жүйесінің қалыптасуы адам құқықтарын қорғаудың мазмұнына жаңа элементтер енгізетінін, ал деректердің қолжетімділігі мен алгоритмдердің бейтараптығына қойылатын талаптар процестік теңдікті қамтамасыз етудің қосымша факторы бола алатынын көрсетеді [7]. Бұл ғылыми ұстаным зерттеу барысында цифрландырудың адам құқықтарын қорғауға ықпалын тек теориялық деңгейде емес, сот ісін жүргізудің нақты цифрлық тетіктері арқылы бағалауға негіз болды.

Зерттеудің әдіснамалық негізі бір ғана ғылыми әдіспен шектелмей, өзара байланысты бірнеше тәсілдердің жиынтығына құрылды. Мұндай кешенді әдіснамалық ұстаным цифрлық технологиялардың азаматтық процеске ықпалын құқықтық, институционалдық және практикалық тұрғыдан қатар қарастыру қажеттілігімен түсіндіріледі.

Зерттеуде бірінші кезекте салыстырмалы-құқықтық әдіс қолданылды. Оның көмегімен Қазақстандағы азаматтық сот ісін жүргізуді цифрландыру тәжірибесі бірқатар шетелдік құқықтық жүйелердің, атап айтқанда Еуропалық Одақ мемлекеттері мен Ұлыбританияның тәжірибесімен салыстырылды. Салыстыру барысында электрондық сот жүйелерін ұйымдастыру ерекшеліктері, сот процесіне цифрлық технологияларды енгізу деңгейі және азаматтардың процестік құқықтарын қамтамасыз ету тәсілдеріндегі ұқсастықтар мен айырмашылықтар анықталды. Бұл өз кезегінде Қазақстанның қолданыстағы моделін жетілдіру және оны халықаралық құқықтық стандарттарға жақындату мүмкіндіктерін айқындауға жағдай жасады.

Екінші әдіс ретінде жүйелік талдау пайдаланылды. Азаматтық процестегі адам құқықтарын қорғау жеке құқықтық нормалар жиынтығы ретінде ғана емес, өзара байланысты институттар жүйесі ретінде қарастырылды. Осы тұрғыдан алғанда сотқа жүгіну құқығы, тараптардың процестік теңдігі, дәлелдемелерді ұсыну мүмкіндігі, сот отырысына қатысу және сот актілеріне шағым жасау сияқты құқықтардың цифрлық сот инфрақұрылымымен өзара байланысы зерттелді. Мұндай тәсіл цифрлық технологиялардың жекелеген процессуалдық әрекеттерге ғана емес, азаматтық сот төрелігінің жалпы ұйымдастырылуына ықпалын бағалауға мүмкіндік берді.

Үшінші бағытта индукция және дедукция әдістері қолданылды. Индуктивтік тәсіл арқылы сот ісін жүргізуді цифрландырудың жекелеген практикалық көріністері мен нақты мысалдары жинақталып, олардың негізінде жалпы сипаттағы қорытындылар жасалды. Ал дедуктивтік тәсіл жалпы теориялық және құқықтық ережелерді нақты жағдайларға қолдану арқылы олардың практикалық көріністерін бағалауға мүмкіндік берді. Осы екі әдістің қатар пайдаланылуы зерттеудің теориялық тұжырымдары мен практикалық материалдары арасындағы байланысты қамтамасыз етті.

Төртінші әдіс – құқықтық модельдеу әдісі. Оның көмегімен азаматтық сот ісін жүргізуде цифрлық технологияларды кеңінен пайдаланудың ықтимал құқықтық нәтижелері қарастырылып, сот төрелігінің одан әрі цифрлық дамуының мүмкін бағыттары белгіленді. Бұл әдіс қазіргі қолданыстағы құқықтық реттеудің болашақ технологиялық өзгерістерге қаншалықты сәйкес келетінін бағалауға және қажет болған жағдайда жаңа құқықтық тетіктерді қалыптастыру қажеттігін негіздеуге мүмкіндік берді.

Зерттеудің эмпирикалық базасын Қазақстан Республикасының Жоғарғы Соты мен Қазақстан Республикасы Әділет министрлігінің ресми материалдары мен статистикалық мәліметтері құрады. Аталған деректер сот істерін электрондық форматта қарау көрсеткіштерінің өзгерісін, цифрлық сервистерді пайдалану деңгейін және сот төрелігінің ұйымдастырылуына цифрландырудың ықпалын бағалау үшін пайдаланылды. Статистикалық ақпарат азаматтық істерді қараудың цифрлық нысандарының даму динамикасын анықтауға, процестік рәсімдердің жеделдеуіне қатысты көрсеткіштерді бағалауға және сот қызметінің ашықтығын қамтамасыз етудегі электрондық құралдардың рөлін саралауға мүмкіндік берді.

Осылайша, зерттеу әдіснамасы нормативтік-құқықтық материалдарды, ғылыми әдебиеттерді, салыстырмалы құқықтық деректерді және практикалық-статистикалық ақпаратты өзара ұштастыру қағидатына негізделді. Қолданылған ғылыми әдістер бірін-бірі толықтырып, зерттеу объектісін әртүрлі қырынан зерделеуге мүмкіндік берді. Нәтижесінде азаматтық процестегі адам құқықтарын қорғау тетіктерінің цифрлық трансформация жағдайындағы өзгерістерін неғұрлым кешенді бағалауға және Қазақстанның сот жүйесін одан әрі жетілдіруге қатысты ғылыми әрі практикалық қорытындылар жасауға негіз қалыптасты.

Нәтижелер мен талқылау

Зерттеу барысында жүргізілген талдау азаматтық сот ісін жүргізуді цифрландыру адамның құқықтары мен заңды мүдделерін қорғау тетіктеріне елеулі өзгерістер енгізіп отырғанын көрсетті. Бұл өзгерістерді тек сот қызметінің техникалық жаңғыртылуы ретінде бағалау жеткіліксіз. Цифрлық технологиялардың енгізілуі сотқа жүгіну тәртібіне, процестік ақпаратты алу тәсілдеріне, сот отырыстарына қатысуға және сот актілеріне қол жеткізуге байланысты қатынастардың сипатын өзгертуде. Осыған байланысты цифрландыру азаматтық сот төрелігінің қолжетімділігін, ашықтығын және тиімділігін қамтамасыз етудің жаңа құралдарын қалыптастыратын құқықтық-институционалдық процесс ретінде қарастырылуы тиіс.

Цифрлық сот инфрақұрылымының дамуы, ең алдымен, азаматтың сотқа жүгіну мүмкіндігін жеңілдетуге ықпал етеді. Қазақстанда электрондық сот кабинеті мен E-sud платформасының қолданылуы талап арыздарды, өтініштерді және өзге де процестік құжаттарды қашықтан жолдауға мүмкіндік береді. Бұрын сот органына тікелей баруды немесе құжаттарды қағаз түрінде ұсынуды талап еткен бірқатар әрекеттер қазіргі кезде электрондық форматта орындалады. Мұндай мүмкіндік уақыт пен материалдық ресурстарды үнемдеумен қатар, сот пен азамат арасындағы коммуникацияны жеделдетеді.

Электрондық форматтың тағы бір артықшылығы – процестік ақпаратты уақытылы жеткізу мүмкіндігінің артуы. Сот хабарламалары мен процестік құжаттарды электрондық жүйелер арқылы алу тараптардың іс бойынша қажетті ақпаратты дер кезінде білуіне жағдай жасайды. Бұл процестік мерзімдердің сақталуына және сот отырыстарына қатысу мүмкіндігінің тиімді іске асуына оң ықпал етеді. Сонымен бірге электрондық тіркеу жүйелері құжаттарды қабылдау мен есепке алу барысында адам факторынан туындайтын кейбір техникалық қателердің алдын алуға мүмкіндік береді.

Азаматтық сот ісін жүргізуді цифрландыру сот қызметінің ашықтығына да әсер етеді. Электрондық құжат айналымы мен ақпараттық архивтердің дамуы сот материалдарын сақтау, жүйелеу және оларды тиісті тұлғаларға ұсыну процесін жеңілдетеді. Азамат өз ісінің қозғалысына қатысты ақпаратты электрондық жүйе арқылы бақылау мүмкіндігіне ие болады. Бұл сот қызметінің транспаренттілігін күшейтіп қана қоймай, сот төрелігін жүзеге асыру процесіне қоғамдық бақылаудың белгілі бір деңгейде қалыптасуына жағдай жасайды.

Осы тұрғыдан алғанда, сот актілерінің электрондық нысанда сақталуы да маңызды мәнге ие. Ақпаратты цифрлық түрде жинақтау сот тәжірибесін жүйелеуді, қажетті материалдарды іздеуді және сот актілеріне қол жеткізуді жеңілдетеді. Сонымен қатар электрондық жүйелер сот қызметі туралы статистикалық ақпаратты жинау мен өңдеуді жеделдетеді. Бұл мүмкіндіктер сот төрелігінің тиімділігін бағалауға, проблемалық бағыттарды анықтауға және басқарушылық шешімдер қабылдауға қосымша негіз қалыптастырады.

ҚР Жоғарғы Сотының 2024 ж. статистикалық деректеріне сүйенгенде, азаматтық істерді электрондық форматта тіркеу және қарау көрсеткіштерінің өскені байқалады. Зерттеу материалдарында азаматтық істердің 82%-ы электрондық түрде тіркеліп, онлайн қаралғаны және бұл көрсеткіштің алдыңғы жылмен салыстырғанда 18%-ға артқаны көрсетіледі. Сондай-ақ электрондық форматты енгізу процестің жалпы ұзақтығын орта есеппен 25%-ға қысқартқаны туралы деректер келтірілген. Аталған көрсеткіштер сот төрелігін цифрландырудың практикалық нәтижелерін сипаттайтын маңызды эмпирикалық материал болып табылады. Дегенмен бұл статистикалық мәліметтерді ғылыми жарияланымда пайдаланбас бұрын олардың Жоғарғы Соттың ресми дереккөзімен сәйкестігін нақтылау қажет.

D. Reiling және F. Contini еңбектерінде цифрлық сот платформаларының дамуы сот жүйесіндегі қарапайым техникалық өзгеріспен шектелмейтініне назар аударылады. Олардың пікірінше, цифрлық технологиялардың сот қызметіне енуі сот төрелігін ұйымдастыруға, басқару тәсілдеріне және процестік рәсімдерге ықпал ететін институционалдық өзгерістерді туындатады [5]. Осы тұжырым Қазақстандағы сот жүйесінің цифрлық трансформациясын бағалау үшін де маңызды. Себебі технологиялық жаңғырту сот тәуелсіздігі, әділ сот талқылауы, тараптардың теңдігі және басқа да негізгі процестік кепілдіктермен қатар жүруі тиіс.

Осыдан цифрландырудың тиімділігін бағалауда дәстүрлі техникалық көрсеткіштермен ғана шектелмеу қажеттігі туындайды. Мысалы, электрондық құжаттардың саны немесе онлайн сот отырыстарының үлесі сот жүйесінің қаншалықты тиімді әрі құқыққа бағдарланғанын толық көрсете алмайды. Бағалау барысында азаматтардың сотқа нақты қолжетімділігі, процестік ақпаратты уақытында алуы, электрондық дәлелдемелерді ұсыну мүмкіндігі, сот отырыстарына кедергісіз қатысуы және сот актілеріне қол жеткізуі сияқты адам құқықтарына тікелей қатысты өлшемдер де ескерілуі қажет.

Цифрлық сот төрелігінің маңызды нәтижелерінің бірі – сотқа жүгінудің географиялық шектеулерінің азаюы. Бұрын сот орналасқан елді мекенге бару қажеттілігі шалғай өңірлерде тұратын азаматтар үшін қосымша уақыт пен шығынды талап ететін. Қазіргі кезде электрондық өтініш беру және бейнеконференцбайланыс арқылы сот отырысына қатысу сияқты мүмкіндіктер бұл кедергілердің бір бөлігін жояды. Осы арқылы Конституцияның 13-бабында бекітілген әркімнің өз құқықтары мен бостандықтарын сот арқылы қорғауға құқығы практикалық тұрғыдан жүзеге асырылады.

Сонымен бірге сот төрелігінің қолжетімділігі оның тек географиялық өлшемімен анықталмайды. Әлеуметтік және экономикалық факторлар да маңызды рөл атқарады. Электрондық сервистердің қашықтан пайдаланылуы сотқа баруға байланысты көлік, уақыт және басқа да шығындарды азайтуы мүмкін. Осы себепті цифрландыру белгілі бір деңгейде азаматтардың әлеуметтік жағдайына қарамастан сот қызметтерін пайдалануға тең мүмкіндік қалыптастырады. Алайда мұндай нәтиже барлық азаматтардың цифрлық инфрақұрылымға және қажетті техникалық құралдарға бірдей қол жеткізе алуы жағдайында ғана қамтамасыз етіледі.

Цифрлық технологиялардың сот төрелігіне ықпалы халықаралық ғылыми әдебиеттерде де кеңінен қарастырылады. A. Susskind цифрлық сот процестері азаматтардың әділет жүйесіне қатысу мүмкіндігін кеңейтіп, қоғам мен мемлекеттік институттар арасындағы өзара байланысты өзгертетінін көрсетеді [8]. Бұл тұжырымды Қазақстандағы электрондық сот жүйесінің дамуымен байланысты қарастыруға болады. Азаматтың сот органымен көптеген әрекеттерді

қашықтан жүзеге асыруы мемлекеттік институт пен қоғам арасындағы коммуникацияның жаңа моделін қалыптастырады.

Сот қызметінің ашықтығы да цифрландырудың маңызды нәтижелерінің қатарына жатады. Электрондық жүйелер сот актілерін сақтау мен іздеуді жеңілдетіп, тиісті ақпараттың қолжетімділігін кеңейтеді. Бұрын азамат сот материалдарын алу үшін қосымша рәсімдерден өтуі қажет болса, қазіргі цифрлық жүйелер белгілі бір процестік ақпаратты жеке кабинет арқылы алуға мүмкіндік береді. Мұндай жағдай тараптардың өз ісіне қатысты ақпаратты дербес бақылауына және процестің жекелеген кезеңдері туралы хабардар болуына ықпал етеді.

J. Reiling цифрлық сот жүйелерінің ашықтығы азаматтардың мемлекеттік сот институттарына деген сенімін қалыптастыруға ықпал етуі мүмкін екенін атап көрсетеді [4]. Бұл көзқарас сот төрелігінің жариялылығы мен есептілігі мәселелері тұрғысынан маңызды. Алайда цифрлық қолжетімділік автоматты түрде қоғамдық сенімнің артуына әкеледі деп біржақты айтуға болмайды. Сенімнің қалыптасуы электрондық сервистердің ыңғайлылығымен қатар сот шешімдерінің негізділігіне, сот тәуелсіздігіне, процестік әділдікке және азаматтардың құқықтарының нақты сақталуына байланысты.

Цифрландырудың тағы бір маңызды нәтижесі азаматтық істерді қарау тиімділігінің артуымен байланысты. Электрондық құжат айналымы қағаз құжаттарды қабылдау, тасымалдау және сақтау қажеттілігін азайтады. Ақпараттың бір жүйеде жинақталуы қажетті материалдарды іздеуге және оларды өндеуге кететін уақытты қысқартуы мүмкін. Зерттеу материалдарында 2024 ж. азаматтық істер бойынша орташа шешім қабылдау мерзімінің 45 күннен 32 күнге дейін қысқарғаны көрсетіледі. Бұл дерек те пайдаланылған жағдайда ресми статистикалық материалмен қосымша тексеруді талап етеді.

Сот жүйесінің тиімділігін арттыру тұрғысынан жасанды интеллект технологияларын қолдану мәселесі де ерекше назар аударуды қажет етеді. Жасанды интеллект сот шешімін судьяның орнына қабылдайтын дербес субъект ретінде емес, құқықтық ақпаратты өңдеу, үлкен көлемдегі деректерді талдау, ұқсас істерді анықтау және белгілі бір процестік операцияларды автоматтандыру құралы ретінде пайдаланылуы мүмкін. L. Chen және H. Li зерттеулерінде жасанды интеллект адамның шешім қабылдау функциясын толығымен алмастырмай, шешім қабылдау процесін ақпараттық тұрғыдан қолдауға мүмкіндік беретіні көрсетіледі [6]. Сондықтан Қазақстанда мұндай технологияларды енгізу кезінде адамның түпкілікті шешім қабылдау құзыреті мен жауапкершілігі сақталуы тиіс.

Цифрлық технологияларды қолдану сот жүйесіне жұмсалатын ресурстарды оңтайландыруға да мүмкіндік береді. Электрондық құжат айналымы қағазға, басып шығаруға, пошталық жөнелтілімдерге және құжаттарды физикалық сақтауға байланысты шығындарды азайтады. Бұдан бөлек, электрондық архивтердің қалыптасуы сот тәжірибесін ғылыми және статистикалық тұрғыдан зерттеуді жеңілдетеді. Үлкен көлемдегі сот актілерін іздеу, оларды белгілі бір критерийлер бойынша топтастыру және құқық қолдану тәжірибесіндегі ұқсас жағдайларды анықтау дәстүрлі қағаз форматымен салыстырғанда анағұрлым жылдам жүзеге асырылуы мүмкін.

Сонымен бірге цифрлық сот төрелігінің артықшылықтарымен қатар, адамның құқықтарын қорғауға қатысты жаңа тәуекелдері де бар. Бірінші кезекте сот процестерінде өңделетін дербес деректердің қауіпсіздігін қамтамасыз ету мәселесі туындайды. Сот материалдарында азаматтардың жеке басына, мүліктік жағдайына, отбасылық қатынастарына және басқа да құқықтық маңызды мән-жайларға қатысты ақпарат болуы мүмкін. Сондықтан мұндай мәліметтердің электрондық жүйелерде сақталуы ақпараттың рұқсатсыз таралуына немесе үшінші тұлғалардың заңсыз қол жеткізуіне жол бермейтін тиімді техникалық және құқықтық шараларды талап етеді.

Екінші маңызды тәуекел – алгоритмдік бұрмалау мәселесі. Егер жасанды интеллект сот қызметінің белгілі бір кезеңдерінде пайдаланылса, алгоритмнің нәтижелеріне әсер ететін баспақы деректердің сапасы мен бейтараптығы ерекше маңызға ие болады. Тарихи деректердің өзінде белгілі бір әлеуметтік немесе құқықтық бұрмалаулар болуы ықтимал. Мұндай ақпарат алгоритмдік модельге енгізілген жағдайда, жүйе бұрын қалыптасқан қисықтықты қайта өндіруі мүмкін. Нәтижесінде технологиялық құрал процестік теңдікті күшейтудің орнына, керісінше, белгілі бір адамдар немесе әлеуметтік топтар үшін қолайсыз салдарға әкелуі ықтимал.

Үшінші мәселе цифрлық теңсіздікпен байланысты. Интернетке тұрақты қол жеткізе алмайтын, қажетті техникалық құрылғылары жоқ немесе цифрлық сервистерді пайдалану дағдылары жеткіліксіз азаматтардың сот процестеріне қатысу мүмкіндігі шектелуі мүмкін. Сондықтан сот ісін толық электрондық форматқа көшіру азаматтардың белгілі бір бөлігін сот төрелігінен тыс қалдыру қаупін туғызбауы тиіс. Barkhuysen және van Emmerik цифрлық әділет жүйелері ашықтық пен қолжетімділікті арттыра алатынымен, технологияға шамадан тыс тәуелділік құқықтық теңдікке қатысты жаңа мәселелер қалыптастыруы мүмкін екенін атап көрсетеді [7].

Қазақстанның қолданыстағы азаматтық процестік заңнамасында электрондық құжат айналымына, электрондық дәлелдемелерге және сот хабарламаларын электрондық түрде жіберуге байланысты бірқатар ережелер қалыптасқан. Дегенмен цифрлық сот ісін жүргізудің одан әрі дамуы құқықтық реттеуді тұрақты түрде жетілдіру қажеттігін көрсетеді. Соның ішінде электрондық дәлелдемелердің түпнұсқалығын және тұтастығын анықтау, оларды сотта зерттеу тәртібі, техникалық ақаулардың процестік салдары және электрондық жүйелердің қауіпсіздігі сияқты мәселелерді нақтылау өзекті болып табылады.

Осыған байланысты азаматтық процестік заңнаманы дамытудың перспективалық бағыттарының бірі ретінде цифрлық процестік құқықтардың мазмұнын нақтылау ұсынылады. Азаматтың электрондық сот жүйесін пайдалану мүмкіндігі оның дәстүрлі процестік құқықтарының қысқаруына әкелмеуі керек. Керісінше, цифрлық ортада сотқа жүгіну, дәлелдемелер ұсыну, сот материалдарымен танысу, сот отырысына қатысу және сот актісіне шағым жасау құқықтарын жүзеге асырудың нақты кепілдіктері белгіленуі қажет.

Қазақстандағы сот жүйесінің цифрлық дамуын бағалау кезінде халықаралық тәжірибені де ескеру маңызды. Эстонияда электрондық сот ісін жүргізудің дамыған моделі қалыптасып, азаматтық процестің негізгі әрекеттерінің едәуір бөлігі цифрлық орта арқылы орындалады. Атап айтқанда, e-File жүйесі сотқа құжаттарды электрондық түрде ұсынуға және процестің бірқатар рәсімдерін онлайн орындауға мүмкіндік береді [10]. Бұл тәжірибе сот процесін бір ғана электрондық сервиске емес, өзара байланысты цифрлық инфрақұрылымға біріктірудің тиімділігін көрсетеді.

Оңтүстік Кореяның тәжірибесі де электрондық сот төрелігін дамытудың маңызды үлгісі болып табылады. Елдің Жоғарғы Сотының мәліметтеріне сәйкес, азаматтық сот ісін жүргізудің электрондық жүйесі 2011 жылдан бастап жұмыс істейді. Зерттеу материалдарында 2025 жылы азаматтық істер бойынша электрондық түрде құжат ұсыну деңгейінің 90,87%-ға жеткені көрсетіледі [11]. Электрондық сот актілерін сақтау мен ақпаратты онлайн форматта ұсынуға арналған арнайы ақпараттық жүйелердің болуы цифрлық сот төрелігінің институционалдық тұрғыдан орныққанын көрсетеді.

Қазақстанның осы тәжірибелерден алатын негізгі сабағы электрондық сот ісін жүргізудің тиімділігін тек цифрлық құжаттардың үлесімен өлшеуге болмайтынында. Негізгі назар азаматтың сот процесіне толыққанды қатысуына, қажетті ақпаратты тұрақты алуына және процестік құқықтарын электрондық ортада кедергісіз жүзеге асыруына аударылуы тиіс. Басқаша айтқанда, сот жүйесінің цифрландырылуы технологиялық көрсеткіштен құқықтық нәтиже көрсеткішіне қарай бағытталуы қажет.

Зерттеу нәтижелері Қазақстанда цифрлық сот төрелігін одан әрі жетілдіру үшін бірнеше негізгі бағытты бөліп көрсетуге мүмкіндік береді. Біріншіден, электрондық дәлелдемелердің құқықтық мәртебесі мен оларды сотта ұсыну және зерттеу тәртібі неғұрлым нақты регламенттелуі қажет. Екіншіден, сот қызметінде жасанды интеллект пен алгоритмдік құралдарды пайдаланудың құқықтық шекаралары белгіленуі тиіс. Үшіншіден, цифрлық теңсіздікті төмендетуге бағытталған ұйымдастырушылық және құқықтық шаралар әзірленуі керек. Төртіншіден, алгоритмдік шешімдердің ашықтығы, түсіндірмелілігі және кемсітпеуге жол бермеу қағидаттары қамтамасыз етілуі қажет.

Бұл мәселелер халықаралық деңгейде де құқық қорғау тұрғысынан қарастырылуда. Еуропа Кеңесінің Сот төрелігінің тиімділігі жөніндегі комиссиясы (СЕРЕЈ) сот жүйесінде жасанды интеллектті пайдалану кезінде адамның негізгі құқықтарын сақтау, кемсітушілікке жол бермеу, жүйелердің сапасы мен қауіпсіздігін қамтамасыз ету, сондай-ақ ашықтық пен пайдаланушының бақылауын сақтау қажеттігін атап көрсетеді [12]. Бұл қағидаттар Қазақстан үшін де маңызды

бағдар бола алады, әсіресе жасанды интеллект сот төрелігінің жекелеген процестеріне енгізілген жағдайда.

БҰҰ Адам құқықтары жөніндегі Жоғарғы комиссар басқармасының материалдарында да цифрлық технологиялардың адам құқықтарын іске асыру үшін жаңа мүмкіндіктер ашатыны, сонымен қатар жеке өмірге қол сұғылмаушылық, кемсітпеу, ақпараттық қауіпсіздік және тиімді құқықтық қорғау салаларында жаңа тәуекелдер қалыптастыратыны көрсетіледі [13]. Осыған байланысты цифрлық трансформацияны бағалаудың негізгі өлшемі технологиялық жаңашылдықтың өзі емес, оның адамның құқықтық мәртебесіне нақты ықпалы болуы қажет.

Осылайша, зерттеу нәтижелері азаматтық сот ісін жүргізуді цифрландыру сот төрелігіне қолжетімділікті кеңейтуге, процестік рәсімдерді жеделдетуге, сот қызметінің ашықтығын арттыруға және ақпаратпен жұмыс істеу тиімділігін көтеруге елеулі мүмкіндік беретінін көрсетті. Сонымен бірге цифрлық орта адамның құқықтарын қорғауға байланысты бұрын болмаған немесе жаңа сипат алған қауіптерді де қалыптастырады. Сондықтан сот төрелігін цифрландырудың түпкі мақсаты электрондық технологияларды барынша көп енгізу емес, сол технологияларды адамның сот арқылы қорғалу құқығын нақты және тиімді жүзеге асыруға бағыттау болуы тиіс.

Осы тұрғыдан алғанда, цифрлық сот төрелігінің одан әрі дамуы екі өзара байланысты міндеттің теңгерімін талап етеді: бір жағынан, технологиялық мүмкіндіктерді пайдалану арқылы сот төрелігінің тиімділігі мен қолжетімділігін арттыру, екінші жағынан, цифрлық ортада адамның негізгі құқықтары мен процестік кепілдіктерінің мүлтіксіз сақталуын қамтамасыз ету. Мұндай тәсіл ғана Қазақстандағы сот жүйесінің цифрлық трансформациясын техникалық жаңғыртудан құқықтық және институционалдық дамудың сапалы жаңа кезеңіне айналдыра алады.

Қорытынды

Жүргізілген зерттеудің нәтижелері азаматтық процесте адамның құқықтарын қорғау мен цифрлық технологияларды қолдану арасында тікелей әрі көпдеңгейлі байланыс қалыптасқанын көрсетті. Сот төрелігінің цифрлық форматқа ауысуы қазіргі уақытта техникалық жаңарту шеңберінен шығып, азамат пен мемлекет арасындағы құқықтық қатынастардың жүзеге асырылу тәсілдеріне ықпал ететін институционалдық өзгеріске айналып отыр. Осы тұрғыдан цифрлық трансформацияны азаматтық процестің ұйымдастырушылық моделін ғана өзгертетін құбылыс емес, сот арқылы құқық қорғаудың жаңа құралдарын қалыптастыратын құқықтық даму бағыты ретінде бағалауға болады.

Қазақстандағы сот жүйесін цифрландыру нәтижесінде азаматтардың сот органдарымен өзара іс-қимыл жасау мүмкіндіктері кеңейді. Электрондық сот кабинеті, E-sud, eGov және басқа да цифрлық сервистер талап қою, процестік құжаттарды жолдау, қажетті ақпаратты алу және істің қозғалысын бақылау сияқты әрекеттерді қашықтан жүзеге асыруға жағдай жасайды. Мұндай мүмкіндіктер сот төрелігіне қолжетімділікті арттырумен қатар, процестің ашықтығы мен жеделдігін қамтамасыз етуге ықпал етеді. Осы өзгерістер сот билігінің қоғаммен коммуникациясының жаңа нысандарын қалыптастырып, құқықтарды қорғау мәдениетінің трансформациясына алғышарт жасайды [14].

Сонымен бірге цифрландырудың нәтижелерін тек оның артықшылықтарымен бағалау жеткіліксіз. Сот процестерінің электрондық ортаға көшуі адамның құқықтық мәртебесін қорғауға қатысты жаңа талаптарды туындатады. Атап айтқанда, сот жүйесінде өңделетін дербес деректердің қауіпсіздігі, жеке өмірге қол сұқпаушылық, ақпараттық жүйелердің сенімділігі, алгоритмдердің бейтараптығы және жасанды интеллект құралдарын пайдаланудың этикалық шектері ерекше маңызға ие болады. Бұл мәселелер тиісті құқықтық реттеусіз қалған жағдайда, технологиялық құралдардың өзі процестік құқықтарды іске асыруға кедергі келтіруі немесе жаңа құқық бұзушылықтардың пайда болуына жағдай жасауы ықтимал.

Зерттеу сонымен қатар цифрлық сот төрелігінің азаматтардың құқықтық мәдениетіне ықпал ететінін көрсетті. Электрондық сервистердің дамуы азаматтардың сот жүйесімен байланысын жеңілдетіп, өз құқықтарын қорғаудың қолжетімді тәсілдері туралы хабардарлығын арттыруға мүмкіндік береді. Егер бұрын сот процесі көпшілік үшін күрделі кәсіби рәсім ретінде

қабылданса, қазіргі уақытта оның жекелеген элементтерін азаматтың өзі цифрлық орта арқылы жүзеге асыра алады. Алайда бұл мүмкіндікті құқықтық сауаттылықтың автоматты түрде өсуімен теңестіруге болмайды. Цифрлық сервистердің қолжетімді болуы азаматтарға оларды дұрыс пайдалану үшін қажетті құқықтық және цифрлық білім берумен қатар жүруі тиіс.

Цифрлық сот төрелігінің дамуы Қазақстанның халықаралық құқықтық кеңістікпен ықпалдасуына да ықпал етеді. Әлемдік тәжірибеде «digital justice» тұжырымдамасы сот төрелігінің жаңа даму бағыты ретінде қалыптасып келеді. Эстония, Сингапур, Оңтүстік Корея және Нидерланд сияқты мемлекеттердің тәжірибесі цифрлық технологияларды сот жүйесіне жүйелі енгізу процестерді ұйымдастыруды оңтайландыруға, ақпараттың қолжетімділігін арттыруға және сот қызметінің ашықтығын қамтамасыз етуге мүмкіндік беретінін көрсетеді. Қазақстан үшін бұл тәжірибе дайын модель ретінде механикалық түрде көшірілуі емес, ұлттық құқықтық жүйенің ерекшеліктерін ескере отырып, тиімді құқықтық және институционалдық шешімдерді анықтау тұрғысынан маңызды.

Сонымен қатар Қазақстанда цифрлық сот төрелігін құқықтық тұрғыдан толық қамтамасыз етуге байланысты бірқатар мәселелер әлі де өзекті. Олардың қатарында электрондық дәлелдемелердің құқықтық мәртебесін нақтылау, оларды сотта зерттеу мен бағалаудың бірыңғай рәсімдерін қалыптастыру, автоматтандырылған жүйелерді пайдалану кезінде жауапкершіліктің шекарасын белгілеу және алгоритмдік шешімдердің ашықтығын қамтамасыз ету мәселелері бар. Бұған қоса, цифрлық инфрақұрылымға қолжетімділігі шектеулі немесе цифрлық сауаттылығы жеткіліксіз азаматтардың құқықтарын қорғаудың балама механизмдері сақталуы тиіс. Бұл талап цифрлық теңсіздіктің сот төрелігіне қолжетімділік теңсіздігіне айналуына жол бермеу қажеттігінен туындайды.

Осыған байланысты азаматтық процестік заңнаманы жетілдірудің бірнеше бағыттарын ұсынуға болады.

Біріншіден, электрондық сот ісін жүргізудің арнайы процестік кепілдіктерін заңнамалық тұрғыдан нақтылау қажет. Ақпараттық жүйенің техникалық ақауы салдарынан тұлға процестік әрекетті белгіленген мерзімде орындай алмаған жағдайда, мұндай жағдай оның құқықтарын шектеуге әкелмеуі тиіс. Осы мақсатта техникалық ақаулардың туындауын автоматты түрде тіркейтін, оның басталу және аяқталу уақытын белгілейтін және тиісті ақпаратты процестік материалдарға енгізуге мүмкіндік беретін электрондық механизм қалыптастыру ұсынылады. Мұндай тетік техникалық себептер мен тұлғаның кінәсінен туындаған әрекетсіздікті ажыратуға мүмкіндік береді.

Екіншіден, электрондық дәлелдемелердің құқықтық түсінігін нақтылау қажет. Азаматтық процестік кодексте электрондық дәлелдемелердің мазмұны, негізгі түрлері және оларды сотқа ұсыну тәртібі неғұрлым айқын белгіленуі орынды. Бұл ретте электрондық хабарламалар, цифрлық файлдар, аудио және бейнематериалдар, ақпараттық жүйелерден алынған деректер сияқты материалдардың процестік мәртебесін анықтауға байланысты мәселелерді ескеру қажет.

Үшіншіден, электрондық дәлелдемелердің түпнұсқалығын бағалаудың процессуалдық критерийлерін бекіту ұсынылады. Сот электрондық материалды зерттеген кезде тек оның мазмұнына ғана сүйенбей, дәлелдеменің алыну тәсілін, жасалған немесе тіркелген уақытын, сақталу жағдайын, бүтіндігін, өзгертілу мүмкіндігін және оны қалыптастырған ақпараттық жүйенің сенімділігін де бағалауы қажет. Мұндай талап электрондық ақпаратты бұрмалау немесе кейіннен өзгерту тәуекелдерін азайтуға мүмкіндік береді.

Төртіншіден, автоматтандырылған және жасанды интеллект негізіндегі жүйелерді пайдалану кезінде міндетті адами бақылау қағидатын бекіту қажет. Технологиялық жүйе сот төрелігін жүзеге асыру барысында судьяның немесе өзге де уәкілетті тұлғаның құқықтық шешім қабылдау функциясын толық алмастырмауға тиіс. Егер алгоритмдік құрал ұсыным немесе талдамалық нәтиже қалыптастырса, оның негізділігін адам тексеруі және түпкілікті процестік шешімнің заңдылығы мен негізділігі үшін жауапты тұлға айқын болуы қажет.

Бұдан бөлек, цифрлық сот төрелігінің сапасын бағалаудың арнайы көрсеткіштерін қалыптастыру орынды. Мұндай көрсеткіштер электрондық жүйелердің техникалық тиімділігін ғана емес, олардың адам құқықтарын қамтамасыз ету деңгейін де көрсетуі тиіс. Мысалы, азаматтардың сотқа жүгіну мүмкіндігі, электрондық сервистердің тұрақтылығы, техникалық

ақаулардың саны мен салдары, процестік ақпаратты алу уақыты, электрондық дәлелдемелерді ұсыну мүмкіндігі және цифрлық сервистерді пайдалану кезінде туындайтын құқықтық кедергілер осындай бағалау жүйесінің құрамына енгізілуі мүмкін.

Ұсынылып отырған тәсілдердің ғылыми жаңалығы цифрлық сот төрелігін тек ақпараттық технологияларды енгізу процесі ретінде емес, азаматтық процестегі адамның құқықтарын қамтамасыз етудің дербес құқықтық механизмі ретінде қарастырумен байланысты. Бұл тәсіл цифрландырудың нәтижесін технологиялық көрсеткіштермен ғана емес, оның нақты процестік құқықтарды іске асыруға ықпалымен бағалауға мүмкіндік береді.

Ұсыныстардың практикалық маңызы электрондық сот ісін жүргізуге байланысты процестік тәуекелдерді төмендетумен, электрондық дәлелдемелерді қолданудың құқықтық анықтығын арттырумен және жасанды интеллект құралдарын пайдаланудың шектерін белгілеумен сипатталады. Сонымен бірге техникалық ақаулардан зардап шегуі мүмкін процеске қатысушылар үшін қосымша кепілдіктердің қалыптасуы сот төрелігіне қолжетімділік қағидатын нығайтуға мүмкіндік береді.

Жалпы қорытынды ретінде Қазақстандағы сот жүйесінің цифрлық трансформациясы азаматтардың сот арқылы құқықтарын қорғау мүмкіндіктерін кеңейтуге бағытталған маңызды институционалдық өзгеріс болып табылады деп айтуға болады. Цифрлық технологиялар сотқа жүгіну рәсімдерін жеңілдетіп, ақпарат алмасуды жеделдетіп, сот қызметінің ашықтығын арттыруға мүмкіндік береді. Алайда цифрландырудың оң нәтижелері құқықтық кепілдіктермен қамтамасыз етілген жағдайда ғана тұрақты сипатқа ие болады.

Сондықтан цифрлық сот төрелігінің келесі даму кезеңінде технологиялық жаңғырту мен құқықтарды қорғау арасындағы тепе-теңдікті сақтау негізгі қағидаттардың бірі болуы тиіс. Сот жүйесінде қолданылатын кез келген цифрлық құрал адамның сот арқылы қорғалу құқығын күшейтуге, тараптардың теңдігін қамтамасыз етуге және әділ сот талқылауына жағдай жасауға қызмет етуі қажет. Технология сот төрелігінің мақсатына айналмай, оның адамға бағдарланған құқықтық функцияларын іске асыру құралы болып қалуы тиіс.

Осы тұрғыдан цифрлық трансформацияның түпкі нәтижесі электрондық сервистердің немесе автоматтандырылған жүйелердің санымен емес, азаматтардың өз құқықтарын тиімді, тең және кедергісіз қорғау мүмкіндігімен өлшенуі қажет. Демек, Қазақстандағы цифрлық сот төрелігінің болашағы технологиялық дамудың қарқынына ғана емес, оның құқық үстемдігі, теңдік, қолжетімділік, ашықтық және адамның негізгі құқықтарын құрметтеу қағидаттарымен қаншалықты үйлесетініне байланысты болады [15].

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Тоғанбек А. Жаңа Конституция жобасы: цифрлық ортада азаматтардың құқықтарын қорғау // Егемен Қазақстан. 2026 жылғы 31 қаңтар. URL: <https://egemen.kz/news/article405617-zhanha-konstitutsiya-dgobasyndaazamattardynh-quyghyn-tsifrlыq-ortada-qorghau-n> (өтініш берілген күн: 13.06.2026)
- 2 Тоқаев Қ.К. «Әділетті Қазақстан – бәріміз үшін!» атты Қазақстан халқына Жолдау (2023 жылғы 1 қыркүйек). – Астана: Ақорда ресми сайты. URL: <https://www.akorda.kz> (өтініш берілген күн: 21.10.2025)
- 3 Қазақстан Республикасының Азаматтық процестік кодексі (2015 жылғы 31 қазандағы № 377-V ҚРЗ). – Астана: Әділет министрлігі, 2024.
- 4 Reiling D. Digital Justice: Nice to Have but Hard to Achieve // *Technology, Innovation and Access to Justice: Dialogues on the Future of Law*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2021. P. 131–143. DOI: 10.1515/9781474473880-014
- 5 Reiling D., Contini F. E-Justice Platforms: Challenges for Judicial Governance // *International Journal for Court Administration*. 2022. Vol. 13, No. 1. DOI: 10.36745/ijca.445
- 6 Chen L., Li H. Artificial Intelligence in Judicial Decision-Making: Ethical Challenges and Legal Implications // *Computer Law & Security Review*. 2023. Vol. 49. P. 105826. DOI: 10.1016/j.clsr.2023.105826
- 7 Жақыпов Қ. Цифрландыру жағдайында адам құқықтарын қорғау институттарының даму тенденциялары // *Заң және Заман*. – 2023. – № 4(86). – Б. 45–53.
- 8 Susskind R. *Online Courts and the Future of Justice*. Oxford: Oxford University Press, 2019. 368 p.
- 9 Gascon Inchausti F. Digital Justice and the Protection of Fundamental Rights in Civil Proceedings // *International Journal for Court Administration*. 2021. Vol. 12. No. 2. P. 23–35. DOI: 10.36745/ijca.398

- 10 European Commission. Online processing of cases and e-communication with courts – Estonia. 2023. URL: https://commission.europa.eu/law/cross-border-cases/judicial-cooperation/tools-judicial-cooperation/european-e-justice-portal_en (accessed: 13.06.2026)
- 11 Supreme Court of Korea. e-Trial / Digitalization of the Judiciary. 2026. URL: <https://www.scourt.go.kr/scourt/index.html> (accessed: 13.06.2026)
- 12 European Commission for the Efficiency of Justice (CEPEJ). European Ethical Charter on the Use of Artificial Intelligence in Judicial Systems and their Environment. Strasbourg: Council of Europe, 2018. URL: <https://www.coe.int/en/web/cepej/cepej-european-ethical-charter-on-the-use-of-artificial-intelligence-ai-in-judicial-systems-and-their-environment> (accessed: 13.06.2026)
- 13 Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights. The Right to Privacy in the Digital Age: Report of the Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights. Geneva: United Nations, 2021. URL: <https://www.ohchr.org/en/documents/thematic-reports/a-hrc-48-31-right-privacy-digital-age> (accessed: 13.06.2026)
- 14 Aboelazm K. The Role of Digital Transformation in Improving the Judicial System in the Egyptian Council of State: An Applied Study from a Comparative Perspective // Journal of Law and Emerging Technologies. 2022. Vol. 2. No. 1. DOI: 10.54873/jolets.v2i1.41
- 15 European Union. European Declaration on Digital Rights and Principles for the Digital Decade. Brussels, 2022. URL: <https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/library/european-declaration-digital-rights-and-principles> (accessed: 13.06.2026)

REFERENCES

- 1 Toğanbek A. (2026) Jaña Konstitusia jobasy: Sifrlıq ortada azamattardıñ qūqyqtaryn qorǵau // Egemen Qazaqstan. URL: <https://egemen.kz/news/article405617-zhanha-konstitutsiya-dgobasyndaazamattardynh-quqyghyn-tsifrlıq-ortada-qorghau-n> (ötınısh berilgen kün: 13.06.2026) (In Kazhak)
- 2 Toqayev Q.K. (2023) «Ädiletı Qazaqstan – bärımız üşin!» atty Qazaqstan halqyna Joldau. Astana: Aqorda resmi saıty. URL: <https://www.akorda.kz> (ötınısh berilgen kün: 21.10.2025) (In Kazhak)
- 3 Qazaqstan Pespublikasynyñ Azamattyq prostık kodeksı (2015 jylǵy 31 qazandaǵy № 377-V QPZ). Astana: Ädilet ministrlyǵı, 2024. (In Kazhak)
- 4 Reiling D. (2021) Digital Justice: Nice to Have but Hard to Achieve // Technology, Innovation and Access to Justice: Dialogues on the Future of Law. Edinburgh: Edinburgh University Press. P. 131–143. DOI: 10.1515/9781474473880-014 (In English)
- 5 Reiling D., Contini F. (2022) E-Justice Platforms: Challenges for Judicial Governance // International Journal for Court Administration. Vol. 13, No. 1. DOI: 10.36745/ijca.445 (In English)
- 6 Chen L., Li H. (2023) Artificial Intelligence in Judicial Decision-Making: Ethical Challenges and Legal Implications // Computer Law & Security Review. Vol. 49. P. 105826. DOI: 10.1016/j.clsr.2023.105826 (In English)
- 7 Jaqypov Q. (2023) Sifrlandyru jaǵdaiynda adam qūqyqtaryn qorǵau instituttarynyñ damu tendensialary // Zañ jáne Zaman. No. 4(86). P. 45–53. (In Kazhak)
- 8 Susskind R. (2019) Online Courts and the Future of Justice. Oxford: Oxford University Press. 368 p. (In English)
- 9 Gascon Inchausti F. (2021) Digital Justice and the Protection of Fundamental Rights in Civil Proceedings // International Journal for Court Administration. Vol. 12. No. 2. P. 23–35. DOI: 10.36745/ijca.398 (In English)
- 10 European Commission. Online processing of cases and e-communication with courts Estonia. 2023. URL: https://commission.europa.eu/law/cross-border-cases/judicial-cooperation/tools-judicial-cooperation/european-e-justice-portal_en (accessed: 13.06.2026). (In English)
- 11 Supreme Court of Korea. e-Trial / Digitalization of the Judiciary. 2026. URL: <https://www.scourt.go.kr/scourt/index.html> (accessed: 13.06.2026). (In English)
- 12 European Commission for the Efficiency of Justice (CEPEJ). European Ethical Charter on the Use of Artificial Intelligence in Judicial Systems and their Environment. Strasbourg: Council of Europe, 2018. URL: <https://www.coe.int/en/web/cepej/cepej-european-ethical-charter-on-the-use-of-artificial-intelligence-ai-in-judicial-systems-and-their-environment> (accessed: 13.06.2026). (In English)
- 13 Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights. The Right to Privacy in the Digital Age: Report of the Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights. Geneva: United Nations, 2021. URL: <https://www.ohchr.org/en/documents/thematic-reports/a-hrc-48-31-right-privacy-digital-age> (accessed: 13.06.2026). (In English)

14 Aboelazm K. (2022) The Role of Digital Transformation in Improving the Judicial System in the Egyptian Council of State: An Applied Study from a Comparative Perspective // Journal of Law and Emerging Technologies. Vol. 2. No. 1. DOI: 10.54873/jolets.v2i1.41 (In English)

15 European Union. European Declaration on Digital Rights and Principles for the Digital Decade. Brussels, 2022. URL: <https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/library/european-declaration-digital-rights-and-principles> (accessed: 13.06.2026) (In English)

ИБРАГИМОВА Ж.Г.,*¹

докторант.

*e-mail: 24250941@turana-edu.kz

ORCID ID: 0009-0001-5700-6919

СТВОЛ М.,²

PhD, профессор.

e-mail: gulasmz@gmail.com

ORCID ID: 0000-0002-6624-4505

ЖОРАБЕКОВ С.,³

к.ю.н., доцент.

e-mail: Serik-Zhorabekov@mail.ru

ORCID ID: 0009-0006-0309-5174

НУРЖАНОВ Д.А.,⁴

м.ю.н., ассистент профессора.

e-mail: nurzhanov.d@kaznmu.kz

ORCID ID: 0009-0002-2160-5351

¹Университет «Туран»,

г. Алматы, Казахстан

²Гданьский университет,

г. Гданьск, Польша

³Центрально-Азиатский

инновационный университет,

г. Шымкент, Казахстан

⁴Казахский национальный медицинский
университет им. С.Д. Асфендиярова,

г. Алматы, Казахстан

ЗАЩИТА ПРАВ ЧЕЛОВЕКА И ЦИФРОВЫЕ ТЕХНОЛОГИИ В ГРАЖДАНСКОМ ПРОЦЕССЕ

Аннотация

В статье рассматривается взаимосвязь между защитой прав человека и цифровыми технологиями в гражданском процессе. Цель исследования – определить влияние цифровизации на защиту прав граждан в судебной системе Казахстана и оценить ее практическую эффективность. В ходе работы применялись методы сравнительно-правового, системного анализа и правового моделирования. Основное внимание уделено функциям цифровых платформ e-sud, e-gov и электронного суда в повышении прозрачности и доступности правосудия. Установлено, что цифровизация способствует укреплению процессуального равенства и общественного доверия к судебной власти. Однако сохраняются вызовы, связанные с безопасностью данных, алгоритмической предвзятостью и цифровым неравенством. Научная новизна работы заключается в комплексном подходе к анализу цифровой юстиции как элемента защиты прав человека. Практическая значимость состоит в разработке рекомендаций по совершенствованию правовой политики и внедрению этических стандартов при использовании технологий в судопроизводстве. Исследование вносит вклад в развитие правовой культуры и формирование устойчивой системы цифрового правосудия в Казахстане.

Ключевые слова: гражданский процесс, права человека, цифровые технологии, электронное правосудие, судебная прозрачность, правовое равенство, цифровизация.

IBRAGIMOVA Z.G.,*¹

PhD student.

*e-mail: 24250941@turan-edu.kz

ORCID ID: 0009-0001-5700-6919

STVOL M.,²

PhD, professor.

e-mail: gulasmz@gmail.com

ORCID ID: 0000-0002-6624-4505

ZHORABEKOV S.,³

c.l.s., associate professor.

e-mail: Serik-Zhorabekov@mail.ru

ORCID ID: 0009-0006-0309-5174

NURZHANOV D.A.,⁴

master of law, assistant professor.

e-mail: nurzhanov.d@kaznmu.kz

ORCID ID: 0009-0002-2160-5351

¹Turan University,

Almaty, Kazakhstan

²Gdansk University,

Gdansk, Poland

³Central Asian Innovation University,

Shymkent, Kazakhstan

⁴Asfendiyarov Kazakh National

Medical University,

Almaty, Kazakhstan

PROTECTION OF HUMAN RIGHTS AND DIGITAL TECHNOLOGIES IN CIVIL PROCEEDINGS

Abstract

This article examines the relationship between human rights protection and digital technologies in civil proceedings. The research aims to analyze the impact of digitalization on human rights protection within Kazakhstan's judiciary and to assess its practical effectiveness. The study employs comparative legal analysis, systemic review, and legal modeling methods. Special attention is given to digital platforms such as e-sud, e-gov, and the Electronic Court Office, which enhance transparency, accessibility, and procedural equality in justice delivery. The findings demonstrate that digital transformation strengthens public trust and institutional accountability while introducing new challenges such as data protection, algorithmic bias, and digital inequality. The scientific value of the study lies in conceptualizing digital justice as a sustainable mechanism for human rights protection. Its practical significance is in offering recommendations for improving legal frameworks, promoting ethical standards, and enhancing digital literacy in judicial practice. The research contributes to the modernization of Kazakhstan's legal culture and supports the formation of an equitable and transparent digital justice system.

Keywords: civil procedure, human rights, digital technologies, e-justice, judicial transparency, legal equality, digitalization.

Мақаланың редакцияға түскен күні: 13.07.2026